

ІСТОРІЯ

УДК 94(477:430)“1918/1945”:355/359:325.25
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/90-1-1>

Володимир ЗАБОЛОТНИУК,
orcid.org/0000-0001-8195-9974
кандидат історичних наук, старший дослідник,
начальник Наукового центру Сухопутних військ
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
(Львів, Україна) zisiv@ukr.net

ВІД РЕПРЕСІЙ ДО ЕМІГРАЦІЇ: ВПЛИВ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ СЕРЕДОВИЩА В НІМЕЧЧИНІ

Стаття присвячена дослідженню української військової еміграції в Німеччині у 1918–1945 роках, яка стала важливим чинником збереження національної військової традиції та формування нових організаційних структур. У роботі розглянуто радянську політику в Західній Україні 1939–1941 рр., що супроводжувалася масовими репресіями, арештами та депортаціями, які призвели до вимушеної еміграції значної кількості військових і представників інтелігенції. Показано, як ці процеси сприяли створенню нового середовища українських військових емігрантів у Німеччині, де зберігався і трансформувалася бойовий досвід попередніх поколінь.

Окремо висвітлено вплив німецької політики на українське середовище. З одного боку, нацистська влада використовувала українські кадри у власних військово-політичних проєктах, створюючи батальйони “Нахтігаль”, “Роланд” та дивізію “Галичина”. З іншого боку, будь-які самостійницькі ініціативи українців придушувалися, що засвідчує подвійність і суперечливість німецької політики. Попри обмеження, українська військова еміграція змогла зберегти організованість і стати важливим чинником у консолідації національного руху.

Після завершення Другої світової війни табори переміщених осіб у Німеччині перетворилися на центри політичного, культурного й військового життя українців. Саме тут формувалася нова хвиля еміграції, яка надалі відіграла ключову роль у становленні діаспори у Західній Європі та за океаном. Таким чином, українська військова еміграція в Німеччині постає як явище, що поєднало досвід боротьби за державність, адаптацію до нових умов і передачу військової спадщини наступним поколінням.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі взаємодії радянської та німецької політики з еміграційним середовищем і висвітленні Німеччини як простору, де відбувалася консолідація української військової еміграції. Практичне значення полягає у можливості використання результатів для подальших досліджень історії українського війська, еміграційних процесів та націєтворення ХХ століття.

Ключові слова: українська військова еміграція, Німеччина, репресії, депортації, арешти, дивізія “Галичина”, остарбайтери, окупація, Західна Україна, табори переміщених осіб, батальйон “Нахтігаль”, батальйон “Роланд”.

Volodymyr ZABOLOTNIUK,
orcid.org/0000-0001-8195-9974
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher,
Chief of the Scientific Centre of the Army
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
(Lviv, Ukraine) zisiv@ukr.net

FROM REPRESSION TO EMIGRATION: INFLUENCE OF SOVIET POLICIES IN WESTERN UKRAINE ON UKRAINIAN MILITARY FORCES IN GERMANY

This article is dedicated to the exploration of the emigration of military Ukrainians to Germany in 1918–1945, which became an important factor in preserving national military tradition and the formation of new institutional structures. In this paper the author is exploring the Soviet policies of Western part of Ukraine of 1939–1945, the way it caused mass repressions, arrests and forced deportations that were followed by a mass forced immigration of Ukrainian servicemen and the intelligentsia. It is shown here how those events caused the creation of the new environment for the Ukrainian military immigrants in Germany, who preserved and transformed the combat experience from the previous generations.

This work also highlights the influence of German policies on the Ukrainian military forces. On the one hand, the nazi government was using Ukrainian cadres in its own political military projects, creating organizations like Ukrainian Nightingale Battalion Group, Organization “Roland”, and the 14th Waffen Grenadier Division of the SS (1st Galician). On the other hand, though, it shows how any independent initiatives of Ukrainians were suppressed, which proves the

polarity and ambiguity of German policies. In spite of restrictions, Ukrainian military immigrants were able to preserve the tenacity and to become an essential element in consolidation within the national movement.

After the Second World War ended the camps of the forcefully displaced people in Germany transitioned into being the centers of political, cultural and military life of Ukrainians. Specifically in those places a new wave of immigration was created, which further played the key role in shaping the diaspora of Western Europe and overseas. In that way, the immigration of the Ukrainian military personnel to Germany is a representation of the phenomenon that combined the experience of fighting for the statehood, adapting to the new milieu, and the passing down of military heritage to the future generations.

The scientific novelty of the research stems from its complex analysis of the interaction of Soviet and German policies with the immigrant environment and identifying that Germany was a place where Ukrainian military immigrants consolidated. The practical value of this paper is the possibility to utilize the exploration in further research of the history of Ukrainian Army, immigration phenomenon and the nation-building of the 20th century.

Key words: *Immigration of Ukrainian servicemen, Germany, repressions, forced deportations, arrests, 14th Waffen Grenadier Division of the SS (1st Galician), Ostarbeiter, occupation, Western Ukraine, camps of the forcefully displaced people, Ukrainian Nightingale Battalion Group, Organization "Roland".*

Постановка проблеми. Українська військова еміграція в Німеччині 1918–1945 рр. є важливим, але недостатньо дослідженим явищем у вітчизняній та зарубіжній історіографії. У цей період українські вояки, опинившись за межами Батьківщини, стали активними учасниками політичного, культурного та військового життя української діаспори. Їхня діяльність відіграла значну роль у збереженні національної ідентичності та формуванні українського військово-політичного дискурсу в Європі. Водночас проблема військової еміграції тісно пов'язана з міжнародними відносинами, політикою Третього Райху, питанням інтернованих вояків та репатріаційних процесів. Комплексне дослідження цього питання дозволяє глибше зрозуміти вплив еміграційних середовищ на розвиток українського національно-визвольного руху.

Аналіз досліджень. Проблема української військової еміграції в Німеччині 1918–1945 рр. відображена в історіографії у різних аспектах. У працях О. Субтельного (Субтельний, 2009) та П. Магочія (Magocsi, 2010) розглядається загальна історія України у контексті європейських процесів, що дозволяє оцінити еміграцію як частину ширшого політичного й військового руху. Особливу увагу військовій діяльності українців у роки Другої світової війни приділяють І. Патриляк (Патриляк, 2012) та М. Логуш (Logusz, 1997), які аналізують участь українських військовиків у німецьких формуваннях та їхню роль у збереженні військової традиції. Значний внесок у вивчення української еміграції зробив Р. Кучер (Кучер, 2001), який розглядає соціально-політичний аспект міжвоєнного періоду. Б. Бочурків (Bocurkiw, 1996) і Я. Гросс (Gross, 1988) досліджують радянську політику щодо західноукраїнських земель, що безпосередньо вплинуло на формування нових хвиль еміграції. Цінними є також узагальнення А. Мотиля (Motyl, 2017), де українська військова еміграція

розглядається як частина ширшої історії української діаспори. Окремі факти й джерела подаються у матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), які дозволяють простежити особливості організаційної та політичної діяльності українських емігрантів. Таким чином, наявна історіографія висвітлює окремі аспекти проблеми, однак комплексного аналізу української військової еміграції в Німеччині в контексті 1918–1945 рр. поки що бракує.

Мета статті. Мета статті полягає у всебічному аналізі феномену української військової еміграції в Німеччині протягом 1918–1945 рр., з урахуванням політичних, військових та соціокультурних чинників. Завданням дослідження є: розкрити особливості радянської та німецької політики щодо українських військових емігрантів, простежити формування нових хвиль еміграції, з'ясувати вплив еміграційного середовища на український військовий рух та його інтеграцію в загальноєвропейський контекст. Результати дослідження сприятимуть глибшому розумінню ролі військової еміграції у збереженні та трансформації українських національно-визвольних ідей у першій половині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Проблема української військової еміграції у міжвоєнний та воєнний період тісно пов'язана з політичними процесами, які відбувалися на західноукраїнських землях. Одним із ключових чинників, що визначив долю тисяч українців, стала радянська окупація Західної України у вересні 1939 року. Ця подія спричинила масштабні суспільні трансформації, репресії та нову хвилю політичної й військової еміграції.

Радянська політика в Західній Україні

Після вересневої кампанії 1939 року радянська влада почала швидку інтеграцію Західної України до складу СРСР. Основним завданням було не лише встановлення контролю, а й повне знищення

традиційних соціальних і політичних структур, які формувалися протягом попередніх десятиліть.

Насамперед відбулася адміністративна перебудова: було ліквідовано місцеве самоврядування та впроваджено радянську систему управління з партійними комітетами й каральними органами. Усі національні інституції, що існували на території краю, оголошувалися “буржуазними” або “націоналістичними” й підлягали ліквідації. Упродовж осені 1939 р. було ліквідовано міжвоєнні органи місцевого самоврядування, запроваджено радянську партійну структуру та систему радянських судів; польські адміністративні кадри замінялися на кадри з числа прихильників радянської влади. Ці зміни супроводжувалися масовою реєстрацією й арештами місцевих активістів як “ворогів народу” (Gross, 1988, pp. 179–185).

Особливо відчутними стали зміни в аграрному секторі. Колективізація супроводжувалася масовими конфіскаціями земель і майна у заможних селян. Такі дії викликали сильний спротив серед селянства, проте будь-які форми протесту придушувалися силою. Державна власність була поширена на промислові підприємства, банки та торговельні підприємства; одночасно проводилися кампанії щодо конфіскації земель та майна “куркулів”. Колективізаційні кампанії 1939–1941 рр. у західних областях супроводжували подекуди арешти багатших селян та їхніх родин (Subtelny, 2009; Magocsi, 2010).

Головним інструментом радянізації був Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), яке розгорнуло масштабні арешти та репресії проти українських політичних діячів, колишніх вояків визвольних змагань, греко-католицького та православного духовенства, інтелігенції. В’язниці Львова, Дрогобича, Луцька, Тернополя та інших міст були переповнені. Тисячі людей зазнали тортур, депортацій у Сибір і Казахстан. НКВС здійснював широкі операції із затримання підозрюваних у “контрреволюційній діяльності”, серед яких були колишні польські офіцери, активісти Організації українських націоналістів (ОУН), інтелігенція та духовенство. За даними дослідників, лише до початку німецького вторгнення в червні 1941 р. у в’язницях Західної України перебували тисячі політичних в’язнів; під час відступу НКВС провело масові розстріли та вбивства в’язнів (т. зв. “великі тюремні страти 1941 р.”) (Gross, 1988, pp. 179–185; Motyl (ed.), 2017b, pp. 1–12).

У червні 1941 р. відбулася велика операція масових депортацій із західних регіонів: за різними підрахунками з територій Західної України було депортовано декілька тисяч осіб (у джере-

лах наводяться цифри, наприклад 12 371 особа для частини регіонів), серед яких були родини “ворогів народу”, інтелігенція та колишні адміністративні працівники. Депортації проводилися в умовах екстреної мобілізації й без малого судових процедур. (Kresy-Siberia / June Deportation sources; Gross, 1988).

Не менш нищівним став удар по культурному життю. Було заборонено діяльність українських громадських організацій, закрито приватні школи та видавництва. Українська преса підпала під жорстку цензуру, натомість поширювалася радянська пропаганда. Було припинено діяльність українських і польських громадських організацій, закрито приватні школи й видавництва; українська преса та наукові інститути опинилися під суворою цензурою. Інтелігенція зазнавала систематичного переслідування, арештовані часто опинялися в сталінських таборах або на засланні. (Subtelny, 2009; Lvivcenter.org).

Особливу увагу радянська влада приділяла релігійній сфері. Греко-католицька церква, що мала вагоме значення для ідентичності західних українців, перебувала під постійним тиском, її священнослужителів переслідували. Православна церква підлягала суворому державному контролю. Греко-католицька церква, яка мала особливе значення для західноукраїнської ідентичності, зазнала тиску: священнослужителів арештовували, а церковні структури було витіснено з публічного життя; православні громади опинилися під жорстким державним контролем (Vociurkiw, 1996; Magocsi, 2010).

Соціальні наслідки цієї політики були катастрофічними. Депортації, арешти й атмосфера страху спричинили деморалізацію суспільства, руйнування традиційних соціальних зв’язків і формування серед українців готовності до еміграції. Для значної частини населення єдиним виходом стало залишення рідного краю та пошук безпечнішого майбутнього за кордоном. Комбінація арештів, депортацій, економічного тиску та страху призвела до деморалізації частини населення й стимулювала виїзд за кордон – саме ці процеси посилили потік української військової та політичної еміграції до Німеччини та інших європейських країн у 1939–1945 рр. (Gross, 1988; Motyl (ed.), 2017a).

Вплив на українське військове середовище

Радянський режим прагнув ліквідувати будь-які осередки українського збройного опору. Водночас репресії проти інтелігенції та колишніх вояків визвольних змагань 1917–1921 рр. стали поштовхом для нового етапу еміграції. Частина

цих осіб знайшла притулок у Німеччині, яка у той час стала одним із головних центрів концентрації української військової еміграції. Тут вони не лише виживали, але й намагалися організуватися для подальшої боротьби за державність.

З приходом радянської влади ліквідовано українські військові гуртки, що діяли легально чи підпільно у Львові, Станіславові та інших містах. Арештам піддавалися колишні старшини Української галицької армії (УГА) та Української Народної Республіки (УНР), яких НКВС розглядав як потенційну загрозу радянському режиму. У 1940 р. зафіксовані випадки закриття військово-патріотичних гуртків, а їхніх керівників відправлено до Головного управління виправно-трудових таборів (ГУЛАГу) (Патриляк, 2012, с. 84–91; Subtelny, 2009, с. 415).

Колишні військові діячі піддавалися систематичному стеженню та арештам. Частина ветеранів УГА та Армії УНР мобілізували до Червоної армії, але вони нерідко опинялися в підрозділах із низьким рівнем довіри. Багатьох було депортовано до східних регіонів СРСР разом із родинами (Motyl (ed.), 2017a, pp. 10–15; ЦДАГО, ф. 1, оп. 23, спр. 105).

Наслідком репресивної політики стала хвиля втеч через кордон до Генеральної Губернії (нім. Generalgouvernement, керівник – генерал-губернатор Ганс Франк). Частина колишніх старшин та активістів оселилася в Кракові, Празі, Берліні, де організовували військові гуртки та підтримували традиції українського війська. Саме в цих центрах почала формуватися еміграційна військова думка, яка пізніше вплинула на формування дивізії “Галичина” (Кучер, 2001, с. 203–210; Magocsi, 2010, p. 589).

Військові осередки української еміграції в Німеччині стали базою для майбутніх формувань. Частина старшин брала участь у створенні “Легіону Сушка”, а згодом у підготовці кадрів для дивізії “Галичина”. Вони відігравали роль у збереженні військових традицій, передавали досвід новому поколінню та впливали на політичні процеси в еміграційному середовищі (Патриляк, 2012, с. 121–128; Logusz, 1997, pp. 35–40).

Формування нової хвилі еміграції

Втікачі від радянських репресій поповнили лави українських еміграційних організацій у Європі. Серед них було чимало військових, які вже мали досвід участі у визвольних змаганнях, а також молодь, вихована в традиціях українського національного руху. З радянською анексією Західної України у вересні 1939 р. значна частина української інтелігенції, військових кадрів та духовенства опинилася під загрозою арештів і репресій.

Тисячі людей були змушені тікати за кордон, переважно до Генеральної Губернії. Ці втечі створили основу нової хвилі української політичної та військової еміграції (Субтельний, 2009, с. 416; Magocsi, 2010, p. 592).

Початок війни між Німеччиною та СРСР у червні 1941 р. спровокував масові евакуації населення. Радянська влада організовано вивозила десятки тисяч робітників і спеціалістів у глибокий тил, а частину молоді вивезли як оstarбайтерів до Німеччини. Під час повторної окупації Західної України у 1944 р. велика кількість українців, пам’ятаючи про попередні репресії, намагалася втекти на Захід (Патриляк, 2012, с. 134–140; Kochanski, 2012, pp. 241–250).

Особливу групу становили українські військовики – колишні старшини Армії УНР, УГА, а також учасники міжвоєнних військових структур, які знову опинилися в Німеччині. Вони активно створювали військово-політичні гуртки у Кракові, Берліні, Празі. Відомі приклади інтернування українських офіцерів у таборах Вецляр та Регенсбург (Logusz, 1997, pp. 45–52; Патриляк, 2012, с. 145–152).

Після завершення війни значна кількість українців опинилася у таборах переміщених осіб у Західній Німеччині. Найбільш відомими центрами стали Аугсбург, Мюнхен, Карлсфельд. У цих таборах відбувалася активна організація військово-ветеранських спілок, діяли курси, гуртки та навіть підпільні військові структури. Українська військова еміграція інтегрувалася у загальний еміграційний рух, створюючи передумови для відродження військової традиції на чужині (Motyl (ed.), 2017a, pp. 55–63; ЦДАГО, ф. 1, оп. 23).

Таким чином, радянська окупація сприяла формуванню ще однієї хвилі української військової еміграції, яка згодом відіграла значну роль у розвитку політичної та військової думки у таборах переміщених осіб та в діаспорних організаціях.

Роль Німеччини

Після поділу Польщі Німеччина отримала контроль над Генеральною губернією, де сформувався осередок української еміграції. Німці дозволили діяльність українських організацій у Кракові (Український Центральний Комітет на чолі з В. Кубійовичем), але обмежували будь-які військові ініціативи (Субтельний, 2009, с. 417; Magocsi, 2010, p. 596).

Німці створили батальйони “Нахтігаль” і “Роланд” під егідою Абверу, укомплектовані переважно українцями. Військовики-емігранти брали участь у цих формуваннях, але після проголошення Акту 30 червня 1941 р. у Львові Німеччина швидко

ліквідувала самостійницькі ініціативи (Патриляк, 2012, с. 122–127; Logusz, 1997, pp. 41–44).

Німеччина використовувала українських емігрантів як робочу силу (остарбайтери), але водночас дозволяла існування культурних та освітніх установ у Кракові, Берліні та Празі. У військовому середовищі підтримувалися окремі ветеранські ініціативи, але лише під контролем окупаційної влади (Kochanski, 2012, pp. 262–270; Motyl (ed.), 2017a, pp. 70–73).

У 1943 р. за підтримки німців почалося формування 14-ї гренадерської дивізії СС “Галичина”, до якої увійшли тисячі українців, у т.ч. колишні військовики-емігранти. Для багатьох учасників це був спосіб уникнути депортації на примусові роботи та шанс здобути військовий досвід. Хоча дивізія була підпорядкована німецькому командуванню, вона стала важливим чинником у збереженні української військової традиції (Logusz, 1997, pp. 85–90; Субтельний, 2009, с. 419).

Після капітуляції Німеччини багато українських військовиків опинилися в таборах переміщених осіб (DP-camps) на території американської та британської зон окупації. Саме ці табори стали центрами відродження військової еміграції, а Німеччина – головним транзитним пунктом для нової хвилі еміграції до США, Канади, Великої Британії (Magocsi, 2010, p. 602; Motyl (ed.), 2017a, pp. 95–100).

Висновки. Дослідження української військової еміграції в Німеччині 1918–1945 років демонструє складний і багатовимірний процес формування політичної та військової ідентичності в умовах постійних зовнішніх викликів.

По-перше, радянська політика в Західній Україні у 1939–1941 рр., позначена масовими репресіями, депортаціями та переслідуванням національно орієнтованих еліт, сприяла активізації міграційних потоків. Тисячі українських військо-

вих та інтелектуалів змушені були залишати батьківщину, що підготувало ґрунт для формування нової хвилі еміграції.

По-друге, німецька окупаційна політика виявилася суперечливою: з одного боку, німці обмежували будь-які прояви української державності, ліквідували самостійницькі ініціативи, а з іншого – використовували українські кадри у військових та політичних проєктах. Приклади батальйонів “Нахтігаль” і “Роланд”, а також створення дивізії “Галичина” показують, що емігрантське середовище не лише зберігало, а й розвивало військову традицію навіть у складних умовах підпорядкування.

По-третє, формування нової хвилі еміграції після 1945 р. у таборах переміщених осіб у Німеччині мало вирішальне значення для подальшої історії українського війська за кордоном. Саме там відбувалася консолідація різних політичних течій, збереження бойового досвіду, створення нових освітніх і культурних осередків. Німеччина фактично стала транзитною територією для українців, які прямували далі до США, Канади чи Великої Британії, але й залишалася важливим центром організованого життя діаспори.

Таким чином, українська військова еміграція в Німеччині була продуктом поєднання трьох чинників: радянського терору, німецької окупаційної політики та власних прагнень українців до збереження й розвитку військової традиції. Попри зовнішній тиск, емігранти змогли сформувати середовище, що забезпечило неперервність українського військового досвіду, а згодом – стало підґрунтям для діяльності діаспори у Західному світі.

Досвід цієї еміграції є важливим не лише для розуміння історії ХХ століття, але й для сучасності: він показує, що навіть у найскладніших умовах українці здатні зберігати власну військову культуру, інституційність та політичні прагнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кучер Р. Українська еміграція між двома світовими війнами. Київ: Основи, 2001. 245 с.
2. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках. Київ: Критика, 2012. 400 с.
3. Субтельний, О. Україна: історія. Київ: Либідь, 2009. 720 с.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 1, оп. 23, спр. 105.
5. Wocurkiw, Bohdan R. The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950). Edmonton: CIUS Press, 1996. 312 p.
6. Gross, Jan T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton: Princeton University Press, 1988. Pp. 179–185.
7. Kochanski H. The Eagle Unbowed: Poland and the Poles in the Second World War. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012. 736 p.
8. Kresy-Siberia / deportation projects (online archives on June 1941 deportations).
9. Logusz, Michael. Galicia Division: The Waffen-SS 14th Grenadier Division, 1943–1945. New York: Schiffer Publishing, 1997. 568 p.
10. Magocsi, Paul Robert. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto: University of Toronto Press, 2010. 928 p.
11. Motyl, A. (ed.). The Encyclopedia of Ukraine. Toronto: University of Toronto Press, 2017. 320 p.

12. Motyl, Alexander, ed. *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook. (Intro and documents)*, 2017. Pp. 15–120.
13. Subtelny, Orest. *Ukraine: A History*. University of Toronto Press, 2009. 640 p.

REFERENCES

1. Kucher, R. (2001). *Ukrainska emihratsiia v mizhvoienii Yevropi*. [Ukrainian emigration in interwar Europe]. Kyiv: Osnovy. 245 p. [in Ukrainian].
2. Patryliak, I. (2012). *Viiskova diialnist OUN(B) u 1940–1942 rokakh*. [The military activity of OUN(B) in 1940–1942]. Kyiv: Krytyka. 400 p. [in Ukrainian].
3. Subtelnyi, O. (2009). *Ukraina: istoriia*. [Ukraine: A history]. Kyiv: Lybid. 720 p. [in Ukrainian].
4. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (TsDAHO)*, f. 1, op. 23, spr. 105. [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, fond 1, opis 23, spr. 105]. [in Ukrainian].
5. Bociurkiw, B. R. (1996). *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*. Edmonton: CIUS Press. 312 p.
6. Gross, J. T. (1988). *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton: Princeton University Press. Pp. 179–185.
7. Kochanski, H. (2012). *The Eagle Unbowed: Poland and the Poles in the Second World War*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 736 p.
8. *Kresy-Siberia / deportation projects* (online archives on June 1941 deportations).
9. Logusz, M. (1997). *Galicia Division: The Waffen-SS 14th Grenadier Division, 1943–1945*. New York: Schiffer Publishing. 568 p.
10. Magocsi, P. R. (2010). *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Toronto: University of Toronto Press. 928 p.
11. Motyl, A. (Ed.). (2017a). *The Encyclopedia of Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press. 320 p.
12. Motyl, A. (Ed.). (2017b). *The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook*. Toronto: University of Toronto Press. Pp. 15–120.
13. Subtelny, O. (2009). *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press. 640 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 23.10.2025